

Сарбаш К.О., Кисленко Р.В.

Специфіка еволюції політико-режимних трансформацій посткомунізму

УДК 321.64:001.8 (470+476)

Сарбаш К.О.,
аспірант кафедри соціальної філософії
та філософії освіти
Національного педагогічного
університету імені М.П. Драгоманова

Кисленко Р.В.,
аспірант кафедри політичних наук
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

У статті здійснено емпіричний аналіз еволюції посткомунізму. Крізь призму трьохчленної типології політичних режимів виокремлені демократичні, гібридні й авторитарні посткомуністичні держави. Вивчені трансформації 29 відповідних режимів у період останніх 25 років.

Ключові слова: політичний режим, трьохчленна типологія режимів, тип трансформації режиму, гібридний політичний режим, еволюція посткомунізму.

В статье осуществлен эмпирический анализ эволюции посткоммунизма. Сквозь призму трехчленной типологии политических режимов выделены демократические, гибридные и авторитарные посткоммунистические государства. Изучены транс-

формации 29 соответствующих режимов за последние 25 лет.

Ключевые слова: политический режим, трехчленная типология режимов, тип трансформации режима, гибридный политический режим, эволюция посткоммунизма.

The article presents an empirical analysis of the evolution of post-communism. Through the prism of the tripartite typology of political regimes are distinguished democratic, hybrid and authoritarian post-communist states. Traced the transformation of the 29 relevant regimes of the last 25 years.

Key words: political regime, tripartite typology of regimes, type of transformation of the regime, hybrid political regime, evolution of post-communism.

Третя хвиля демократизації привела не лише до глобального поширення ліберальної моделі демократії, на чому прийнято наголошувати в наявній літературі, але й до зростання кількості гібридних режимів. Загалом це певний спосіб функціонування політичної системи суспільства, що, поєднуючи в собі ознаки авторитаризму та демократії, постає як «дійсно модальний тип політичного режиму в країнах, які розвиваються» [1, с. 3]. Сьогодні у транзитології відходить у минуле односторонній підхід інтерпретації гібридного режиму як винятково перехідного стану та/чи стадії політичної системи у процесі трансформації від авторитаризму до демократії. З урахуванням новітніх типологій на зламі ХХ – ХХІ століть оновлюється й цілісна картина фахового бачення політико-режимних трансформацій.

Від початку нинішнього століття політологи досягли суттєвих успіхів у дослідженні «політичної сірої зони» [2, с. 9] як за рахунок розширення емпіричної бази даних, так і поглибивши концептуально-теоретичні засади відповідних галузей політичних знань. Ігнорувати ці досягнення вже стає неможливо, щоб відповідним чином реагувати на теоретичні та практичні вимоги доби. Тривалий час було абсолютизоване значення дихотомічних типологій політичних режимів, згідно з якими режими поділяють на демократичні й авторитарні, чи подібні до них типи. Відповідний підхід до процесу режимної трансформації схильний узагальнювати результати глобальної демократизації відповідно до умов 80-х – початку 90-х рр. ХХ століття, в яких зароджувалася транзитологічна парадигма. Суспільство, розвиваючись, рухається від одного типу чи стадії режиму до іншого, що здатний консолідувати будь-який політичний лад, у котрому перебуває тривалий час, а без консолідації може й далі продовжувати вільне плавання по хвилі третьої демократизації.

Телеологічність як домінанта попереднього етапу розвитку транзитології затьмарювала нелінійні процеси та виявлення безпрецедентних результатів режимних переходів. Тому, як підкреслив шведський експерт із політичних систем Стаффан Ліндберг, критикуючи поверхневність первинної парадигми теорії транзитів: «реальність набагато складніша, особливо в добу після Холодної війни» [3, с. 14–15]. Більше того, багато країн здійснили не один режимний перехід протягом іноді всього кількох років [4]. Отже, актуалізується аналіз трансформації режимів посткомуністичного макрорегіону, що зазнав найбільш неоднозначних результатів і змін з 1990-х рр. через призму типології політичних режимів, згідно з якою останні поділяються на демократичні, гібридні й авторитарні. Це не означає, що автори наполягають на використанні транзитологами однієї типології, замість іншої. Типологізація в політології загалом як методологічний інструмент – лише засіб, а не мета пізнання об'єкту політичної дійсності. Кожна типологія політичних режимів покликана вирішувати завдання, поставлені перед нею вченим, а в дослідженні еволюції режимних трансформацій більш евристичними є багатоскладні підходи типізації.

Від завершення Холодної війни і на початок 2016 р. проблема сучасного цілісного розуміння поліскладових трансформацій на всьому посткомуністичному просторі залишається нерозробленою. Основних причин тому принаймні дві. Об'єктивно проблема аудиту траєкторії будь-якої країни, не кажучи вже про майже три десятки їх, вкрай складна за рахунок швидкоплинності режимних процесів і мінливості форм перетворень. Суб'єктивна складова проблеми полягає в «епістемологічному анархізмі» інструментарію пізнання наукового співтовариства – як емпіричного, так і теоретичного рівнів – у дослідженні посткомуністичних транзитів.

Результати статті багато в чому спираються на авторський підхід трактування бази даних, що існує. Ми опрацювали великий масив емпіричних даних по всіх 29 посткомуністичних країнах і проаналізували динаміку розвитку кожної з них на часовому відрізку протяжністю у чверть століття. До нас відповідний об'єкт розробляли лише американський політолог Гарі Райх у своїй роботі «Категоризація політичних режимів: нові дані старих проблем» [5] і автори статті «Структури стабільності й ефективності у посткомуністичних гібридних режимах» [6], скандинавські дослідники Йонас Лінде та Йоакім Екман. Основною спільною рисою між нашим дослідженням і двома іншими є інтерпретація статистичного матеріалу крізь призму методологічної установки поділу політичних режимів на авторитарні, демократичні та гібридні (за термінологією Г. Райха, «напівдемократії»).

У цілісному вигляді головну ціль розвідки можна сформулювати таким чином: обґрунтування особливостей розвитку посткомунізму на основі емпіричного аналізу еволюції політико-режимних трансформацій 29 відповідних країн протягом останніх 25 років. Для досягнення поставленої мети ми висуваємо такі дослідницькі завдання: обробка вихідної бази даних, методологічна диференціація сукупності статистичних даних згідно з зазначеною типологією політичних режимів, групування й узагальнення емпіричних даних стосовно кожної посткомуністичної держави, системне виведення результатів еволюції посткомунізму, окреслення тенденцій розвитку посткомуністичних режимів і напрямів подальшого розкриття теми дослідження.

Безпосереднім інструментом вимірювання певних аспектів політичних систем є індексування, що дає можливість орієнтуватися у динамічному розвитку різних режимів посткомунізму, ідентифікувавши їхні типи. На сьогодні у світі існує біля десяти загальноновизнаних емпіричних рейтингових програм, які щорічно вимірюють рівень демократичності (чи кореляційних із ним показників) режиму в кожній країні світу. Наша операціоналізація політичних режимів спрощеного вигляду ґрунтується на вторинних даних, представлених некомерційною організацією «Дім свободи» рейтингом політичних прав і громадянських свобод «Свобода у світі» [7]. Це апробований методологічний інструмент, і головне – він надає повну джерельну базу даних по державах.

«Дім свободи» оцінює країни за шкалою від 1 («найбільш вільні») до 7 («найменш вільні») обох вимірів політичних прав і громадянських свобод. Обидва вихідні бали будуть додані та поділені на два для того, щоб вивести середній рейтинг показників кожної держави за рік. В дослідженні країни з балом між 1 і 2,5 (включно) класифікуються як «демократія». Країни з балами вище 2,5 (по суті,

від 3-х балів) до 5 (включно) позначені як «гібридні режими», а країнам із балами від 5,5 і вище (до 7) присвоюються статус «авторитаризм» [8]. Звичайно, це дуже груба та приблизна класифікація держав і відповідних типів політичних режимів, адже ми покладаємось тільки на одне джерело емпіричних даних. Однак вона для досягнення наших цілей і за потенціалом комплементарна іншим вимірювачам.

Можливою альтернативою було б поєднання в собі даних «Дому свободи» з іншим індексом демократії, на кшталт «Політії» ("Polity"), як це зробили Ф. Рослер і М. Говард [4] та А. Гаденіус із Дж. Теорелом [9]. Проте ми вважаємо, що діючий сьогодні індекс «Політії-IV» може бути підданий змістовній критиці в аспекті його вкрай широкого тлумачення демократії, у результаті чого завищуються оцінки багатьох відверто авторитарних систем як «демократичних». Наприклад, Російська Федерація отримує 6 балів (за шкалою від 10 до 1) з 2000 по 2006 рр., тобто в період, який багато дослідників оцінюють як часи вельми драматичного авторитарного скочування цієї країни [10; 11; 12] і переходу з початку нинішнього століття від «конкурентного авторитаризму» як форми прояву гібридного політичного режиму до консолідованого авторитарного режиму [13; 14]. За показниками «Політії», Росія отримує більш високий рейтинг демократії в часи путінського правління (6 з 2001 по 2008 рр., та 4 в 2009–2015 рр.), ніж під час президентства Б. Єльцина (5 в 1993 році, і 3 1994–2000 рр.) [15].

Дослідження «Свобода у світі» представляє зовсім іншу, на наш погляд, більш реалістичну картину відтворення політичного розвитку Росії з моменту розпаду Радянського Союзу. Її рейтинги постійно стають все вище і вище (таким чином, все менш демократичними, як ми маємо можливість спостерігати сьогодні безпосередньо), чергуючись із періодичною стабілізацією досягнутих показників. Кореляційний аналіз балів рейтингу «Політії-IV» і «Свободи у світі» Росії показує майже крайні розбіжності ($r = -0,77$, $p < 0,01$) [6, с. 103], однак у цілому вони значно менші [14, с. 46–47]. Подібну тенденцію поглиблення авторитарності режиму Росії в останнє десятиліття демонструють й інші авторитетні рейтинги демократії [16].

Ще один варіант методологічної плюралізації бази вихідних даних – індекс «Нації в транзиті» (також від «Дому свободи»), який є спеціалізованим дослідженням політичного розвитку перехідних країн посткомуністичного простору. Отже, індекс «Нації в транзиті» в повному обсязі безперервних щорічних звітів доступний тільки з 2000 р. (а сам проект заснований у 1995 р.), що означає втрату комплексу даних першої декади трансформацій посткомунізму. Цього недостатньо, оскільки 1990-ті рр. були періодом вкрай динамічних режимних перетворень у всіх посткомуністичних країнах.

Таким чином, попри об'єктивні вади та критику, ми вважаємо, що індекс громадянських свобод і політичних прав «Свобода у світі» є оптимальним інструментом для вирішення завдань, поставлених у роботі. В цілому результати нашої типології великою мірою збігаються з іншими індексами, такими як «Нації в транзиті» й «Індекс демократії» (від «Economist Intelligence Unit» – власної аналітично-дослідницької служби британського щотижневика «Економіст») і різними класифікаціями, побудованими авторитетними вченими [17; 18].

Із урахуванням трьохчленного поділу посткомуністичних країн потипна еволюція відповідних політичних режимів у період 1991–2015 рр. графічно показана на рис. 1.

Як видно із зображення, майже половина (48%) існуючих у 1991 р. політичних режимів починала свою трансформацію як гібридні режими. Демократіями на той час були 36% усіх посткомуністичних країн, авторитаризмами – 16%. В наступному році чисельність гібридних режимів досягла піку (55%), а кількість політичних систем із демократичними показниками зменшилась до найнижчого за весь період рівня (26%). Пропорція перших у відсотковому еквіваленті відтоді почала певний спад, досягнувши свого мінімуму в 2009 р. (21%), окрім тимчасової, в 1994–1999 рр., стабілізації на позначках 39–43%. Після кризового 1992 р. демократія розпочала 17-літній період свого безперервного поступу й у 2009 р. включила більше половини (52%) всіх незалежних країн посткомунізму. Авторитаризм, хоч і збільшував щорічно свою кількість протягом першої половини 1990-х рр. (до чверті всіх режимів, що існували), після незначного спаду

1997–1999 рр. до 18%, стабілізував свою траєкторію в новому столітті на позначці близько 24%, мінімально – на одиницю – збільшуючи своє число в 2004 і 2009 рр. (до 29% і 27% відповідно). За останні шість років кількість гібридних режимів поступово зросла на 10%, досягнувши третини всієї кількості політичних режимів (31%). З 2006 р. по минулий рік майже дзеркальну протилежність розвитку щодо динаміки гібридних політичних режимів демонструє демократія (45%).

Розглянемо еволюцію типів докладніше по країнам. В означений період більшість держав, відносно інших типів, приступили до посткомуністичної подорожі як гібридні (12 режимів від загальної кількості). На ¼ меншою в 1991 р. була кількість держав із демократичним рейтингом (9). І тільки чотири (Грузія, Туркменістан, Узбекистан і СФР Югославія) з тодішніх 25-ти були позначені як авторитарні. Остання до кінця цього року фактично припинила своє існування як соціалістична федерація. Грузія з наступного року перейшла за показниками політичних режимів у розряд гібридів, в якому безперервно перебуває й досі. Туркменістан і Узбекистан відтоді ставали все більш консолідованими авторитаризмами та на сьогодні є одними з найбільш репресивних режимів не лише в аналізованому нами просторі, а й у світі.

На місці авторитаризму в СФР Югославія із майже такими ж самими авторитарними показниками з 1992 р. продовжили своє незалежне існування Боснія і Герцеговина та вже двоскладова Союзна Республіка Югославія (в подальшому – конфедерація Сербія і Чорногорія). І якщо у першій після Боснійської війни з другої половини 1990-х рр.

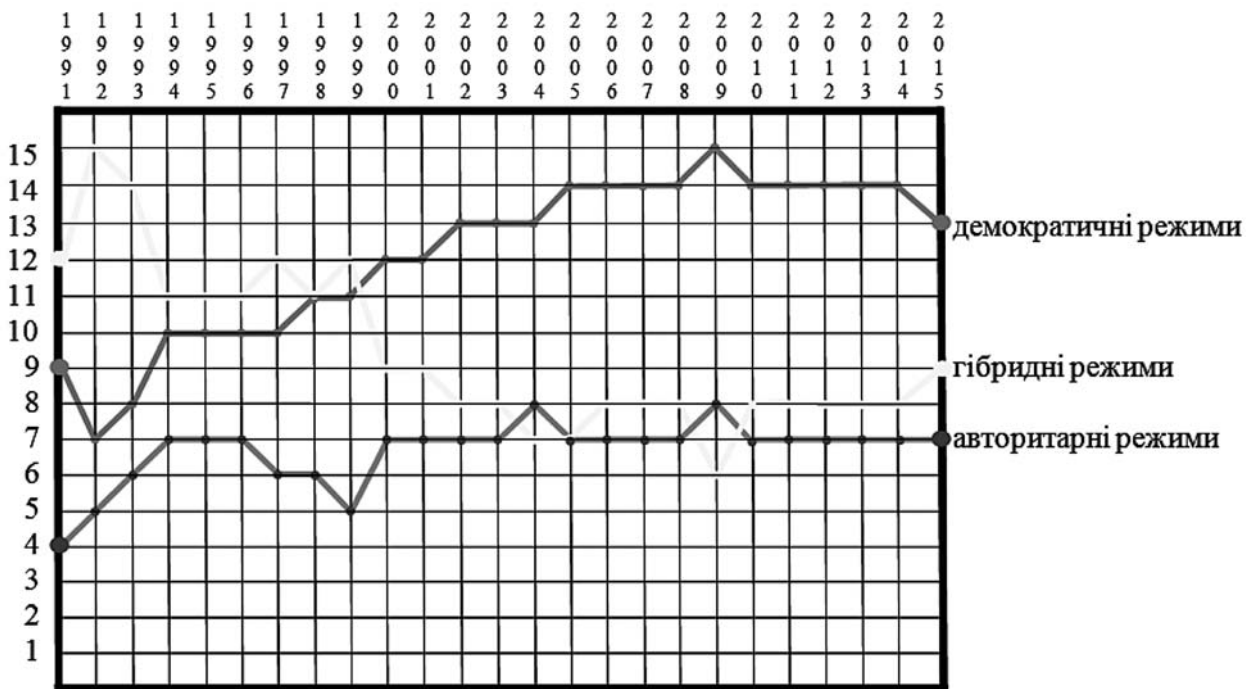

Рис. 1. Еволюція політико-режимних типів посткомунізму в 1991–2015 рр.

по сьогодні функціонує гібридний політичний режим, то друга на зламі століть лише декілька років перебувала з «гібридним рейтингом». Демократизуючись відтоді, СР Югославія (а з 2006 р. Республіка Сербія) вже в перші роки XXI століття перейшла до неконсолідовано-демократичного розвитку. У свою чергу, остання загальноновизнана держава Європи (ми не включаємо в дослідження спірне питання Республіки Косово), Чорногорія, суверенне існування розпочала як гібридний режим, але ще й досі балансує між рейтингами мінімальної демократії та гібриду.

Серед гібридних режимів можна виокремити групу країн, яка з 1991 р. була та продовжує залишатися гібридним типом: Албанія, Вірменія та Молдова. З 1992 р. до них доєдналася новостворена Македонія. Інша компактна група незалежних держав (пострадянські Білорусь, Казахстан, Росія і Таджикистан), режими яких у перший рік їхнього існування характеризувалися гібридним станом, в подальшому перетворювалися на авторитарні й такими залишаються і нині: Таджикистан вже з наступного року, Казахстан із 1994 р., Білорусь з 1996-го р., а Росія після 2003 р. В протилежному до них напрямі розвивалися сусідні за рейтингом режими в Румунії та Хорватії. Розпочавши в 1991 р. як гібридні політичні системи, на сьогодні обидві стали хоч і не до кінця консолідованими, проте сталими демократіями, відповідно у 1996 і 2000 рр.

Між попередніми двома групами відносно напряму розвитку рухалися дві колишні радянські республіки Азербайджан і Киргизстан. Їх поєднувало те, що за 25 років кілька разів чергували свою приналежність то до гібридного, то до авторитарного табору політичних систем; головна ж відмінність полягає у тому, що перший на кінець 2015 р. є авторитарним, а другий – залишився гібридним режимом. Зі «стрибаючою» траєкторією, тільки вже чергуючись із демократичним типом, є з 1991 р. динаміка гібридного режиму в Україні (як і Чорногорії). У післямайданівські роки вона характеризується тим самим рейтингом, як і в перші два роки своєї незалежності.

Що ж стосується демократичних систем, то тут чітко виокремлюється група колишніх переважно нерадянських держав, які протягом 25 років залишаються демократіями: Болгарія, Литва, Монголія, Польща, Словенія, Угорщина, Чехія (протягом 1991–1992 рр. – Чехословаччина). Траєкторія розвитку демократичної нині Словаччини, подібно згаданим Україні та Чорногорії, проходила полем як демократичного, так і гібридного типами режимів у перші роки незалежності. Однак із другого п'ятиліття самостійності словацький народ показав зразковий приклад успішної демократизації. Також чи не найбільш консолідованою демократією в Європі сьогодні є Естонія. Всі прибалтійські

країни, тільки вийшовши зі складу СРСР, характеризувалися демократичними показниками, проте, на відміну від Литви, на нетривалий час ранньої незалежності в Естонії (1992 р.) та Латвії (1992–1993 рр.) дещо погіршились рейтинги і політичних прав окремих груп населення, і їхні громадянські свободи.

З вищесказаного передусім виокремимо консолідовані режими всіх трьох типів, аби далі зосередитися на країнах, в яких відбувалися міжтипні переходи. Протягом всього аналізованого періоду, чи принаймні останні двадцять років, *безперервно* консолідованими авторитарними режимами були: Туркменістан і Узбекистан (25 років), Таджикистан (24 роки), Казахстан (22 роки) та Білорусь (20 років). Сталими у розвитку демократіями є Болгарія, Литва, Монголія, Польща, Словенія, Угорщина, Чехія (25 років), Естонія (23 роки), Латвія (22 роки) та Румунія (20 років). Албанія, Вірменія та Молдова (25 років), Грузія і Македонія (24 роки), Боснія і Герцеговина (20 років) – консолідовані гібридні політичні режими.

Ми вважаємо, що двадцять і більше років функціонування режимів у зазначених тут двох десятках країн – достатньо, щоб говорити про подальший розвиток відповідних функціональних ознак. Іншими словами, щоб стверджувати про відносну *закономірність* існування відповідних політичних режимів у цих державах. При цьому слід врахувати декілька зауважень. По-перше, це *лінійне* виведення закономірностей тією мірою, якою взагалі можливе застосування їх (як форми пізнання явища/процесу в політиці) щодо політичної сфери. По-друге, сформульовані закономірності в розвитку зазначених у попередньому абзаці країн спираються тільки на емпіричні дані: виводяться при довготривалому сталому розвитку; уможливлені верифікацією; а висновки стосовно них мають коректуватися в подальші роки дослідження предмета, спростовуючи або підтверджуючи тенденційність. По-третє, в країнах із межовими міжрежимними показниками (2,5–3 і 5–5,5 за методологією «Дому свободи») ймовірними залишаються переходи в «сусідні» типи режимів.

За останньою тезою щодо зазначених вище 20 консолідованих режимів можна сконструювати гіпотетичний сценарій початку розвитку демократії в гібридних Албанії, Грузії та/чи Молдові (рейтинг «3» на кінець 2015 р.). Їхні політичні системи, наприклад, під тиском імпульсів середовища або внаслідок ініціативи правлячих груп, можуть демократизуватися із більшою ймовірністю, ніж, наприклад, політичні системи Македонії (показник «3,5»), чи, тим паче, Вірменії з рейтингом 4,5 бали. Іншим варіантом є гібридизація (як наслідок ліберальних політичних реформ, наприклад) політичного режиму Казахстану, який має рейтинг «5,5». Однак стосовно посткомунізму це більше теоре-

тичне припущення та характеризується методологією, що враховує нелінійні політичні процеси, а це виходить за межі нашого дослідження.

Міжтипні (між різними типами політичних режимів) переходи країн більш ймовірні в посткомуністичних системах, які вже зазнавали режимних трансформацій у зазначений період. Такі політичні системи автори узагальнили в таблиці 1.

Основною одиницею нашого емпіричного аналізу є не стільки тип політичного режиму чи його тривалість у роках (хоча це теж не менш важливо), а своєрідні роки-переходи країни від одного типу режиму до іншого. Тобто на основі виокремлення річних показників ми здатні вивести індикатор вимірювання трансформації політичної системи. Загальна кількість випадків-трансформацій становить 28. Звідси ми отримуємо 28 «режим-трансформацій» різних типів у 16 посткомуністичних державах. З них ми вже частково згадували 8 країн, які консолідувалися після подібних переходів протягом перших п'яти років.

Пояснимо виведені нами дані цієї таблиці. У систематизації показників у ній ми виходили з трьохчленної (демократія, гібридний режим і авторитаризм) типології політичних режимів. З можливих маршрутів переходу є шість моделей: від демократії до авторитаризму, від авторитаризму до демократії, від демократії до гібридного режиму, від гібридного режиму до демократії, від авторитаризму до гібридного режиму та від гібридного режиму до авторитаризму. Ці форми переходів ми назвали «типи трансформації», щоб підкреслити аналітичний зміст ідеалізації режимних перетворень, які не мають настільки виразного та чіткого вигляду на практиці. Всі країни, що змінювали тип режиму за класифікацією «Свободи у світі» спочатку були систематизовані по шести колонках. Однак ми не виявили жодного випадку «прямого» традиційно-транзитологічного переходу

як від демократії до авторитаризму, так і від авторитаризму до демократії. Тому ми не включали їх до таблиці, а обмежились позитивними (заповненими) стовпцями.

Розглядаючи ці випадки криз призму первинної парадигми теорії трансформацій, телеологічний транзит від авторитаризму до демократії в посткомунізмі здійснила (за аналізовану нами чверть століття) *лише* Сербія і те з певними моментами. Досвід трансформації режиму цієї країни показовий для деяких «пошкоджених» внаслідок військових конфліктів держав пострадянського простору, зокрема Грузії, Молдови й України. З 1991 по 1998 рр., досліджувані нами в статті, в Сербії – включно з СФРЮ та СРЮ – панував авторитарний режим С. Мілошевича. В період швидкоплинних політичних перетворень 1999–2001 рр. авторитарні риси змінилися гібридним станом, з якого Сербія (до 2006 р. в «союзі» з Чорногорією) вийшла в 2002 р., розпочавши своє теперішнє демократичне існування.

Саме тимчасове (три роки) перебування політичної системи Сербії в стані гібридності не дає змогу несуперечливо погодитись із багатьма висновками транзитології класичного періоду. Процеси гібридизації та демократизації, звісно, перетворили трагічний авторитарний режим балканської держави на демократію, проте слід враховувати по-справжньому *перехідний* стан функціонування системи під час «гібридного» етапу розвитку. Неможливо цей стан 1999–2001 рр. ототожнювати зі стабільною гібридною системою функціонування через бурхливі суспільно-політичні потрясіння в цій країні. Завершальний етап війни в Косово, численні бомбардування міст, десятки тисяч біженців, міжнародна ізоляція, суцільна політична криза, руйнування державно-інституційних основ, стрімка втрата позицій гегемонної Соціалістичної партії на муніципальному рівні, кольорова революція тощо

Таблиця 1

Типи міжрежимних трансформацій в посткомуністичних країнах (1991–2015 рр.)

Тип трансформації	Перехід від демократії до гібридного режиму	Перехід від гібридного режиму до демократії	Перехід від авторитаризму до гібридного режиму	Перехід від гібридного режиму до авторитаризму
Країни та роки переходу	1. Естонія (1991–1992 рр.) 2. Латвія (1991–1992 рр.) 3. Словаччина (1995–1996 рр.) 4. Україна (2009–2010 рр.) 5. Чорногорія (2014–2015 рр.)	1. Естонія (1992–1993 рр.) 2. Латвія (1993–1994 рр.) 3. Словаччина (1993–1994 рр.) 4. Румунія (1995–1996 рр.) 5. Словаччина (1997–1998 рр.) 6. Хорватія (1999–2000 рр.) 7. СіЧ** (2001–2002 рр.) 8. Україна (2004–2005 рр.) 9. Чорногорія (2008–2009 рр.)	1. Грузія (1991–1992 рр.) 2. БіГ* (1995–1996 рр.) 3. Азербайджан (1996–1997 рр.) 4. СіЧ** (1998–1999 рр.) 5. Киргизія 2004–2005 6. Киргизія (2009–2010 рр.)	1. Таджикистан (1991–1992 рр.) 2. Азербайджан (1992–1993 рр.) 3. Казахстан (1993–1994 рр.) 4. Білорусь (1995–1996 рр.) 5. Азербайджан (1999–2000 рр.) 6. Киргизія (1999–2000 рр.) 7. Росія (2003–2004 рр.) 8. Киргизія (2008–2009 рр.)
Загальний відсоток типу трансформатора	18%	32%	21%	29%

не дають змогу адекватно кваліфікувати характеристику перших років поставторитарного політико-режимного процесу. Випадки трансформації Сербії зафіксовані як у другому, так і в третьому стовпчику таблиці 1.

У такий спосіб охарактеризуємо коротко кожен тип трансформації. Відносно найменш чисельним типом на посткомуністичному просторі є *перехід від демократії до гібридного режиму*. Група прибалтійських країн (Естонія та Латвія) здійснила цей перехід на другому році своєї незалежності й в мінімальний строк в один і два роки відповідно. Тому цей термін перебування пов'язаний із тимчасовими заходами, передусім, у зв'язку з проблемою «негромадян», що відбулося на найбільш успішних, як для пострадянських держав, демократичних рейтингах. Перехід від демократичних до гібридних режимних форм у центральноєвропейській Словаччині теж характеризується короткочасністю та пов'язаний як із соціально-економічними, так і з політичними кризовими явищами молодшої країни.

Три зазначені державні випадки нетривалого перебування у стані гібридних показників не характеризується відповідним типологічним способом системного функціонування політичного режиму Естонії, Латвії та Словаччини. Простежуючи ж траєкторію руху кожної країни, суто формально можна було б вести розмову в контексті їхнього одно-дворічного гібридного «відкату» від демократії. Але термін «відкат» («реверс») доцільно використовувати тільки стосовно переходу до авторитаризму. Щоб без потреби не множити поняття, скористаємося термінологією німецького професора Вольфганга Меркеля. Як бачимо, в попередній і наступний роки демократичного розвитку цих країн, швидше йдеться про «дефектність» демократії: короткочасність, неперехідність із «поверненням» траєкторії та неповноцінність відступу від демократичних стандартів [19]. Тут навіть не йдеться про повноцінний гібридний режим.

З іншого боку, ми бачимо два зразки переходу до хоч і нестабільного, проте більш «органічного» розвитку гібридної форми існування політичної системи протягом останнього десятиліття в Україні та Чорногорії. Першу на фоні кризи в економічній сфері неопатрімоніальний режим В. Януковича опустив в рейтингу демократичності. Попри Революцію Гідності, перервану війною, ціла низка внутрішньо- та зовнішньополітичних чинників відіграють роль як структурних, так і процедурних перешкод на шляху ствердження демократичного режиму в Україні. Щодо минулорічного гібридного «зсуву» в режимному процесі Чорногорії, то її політична система характеризується високим рівнем корупційної складової та спробами держави якщо не контролювати, то принаймні впливати на політику незалежних ЗМІ. Такі ознаки несумісні з вимогами демократії. Це призвело до поки непродук-

тивних антиурядових протестів (жовтень минулого року) з вимогою демократичних реформ.

Таким чином, на відміну від Естонії, Латвії та Словаччини, немає достатніх емпіричних підстав стверджувати, що в Україні та Чорногорії прогресує інституційна демократизація. Демократичний протестний рух і тиск знизу на державу громадянського суспільства, який тільки пускає свої паростки, автоматично не перетворить гібридний режим на демократичний у найближчі роки. Навіть у випадку демократичних показників їхніх політичних річних звітів за 2016 р. потрібно більше часу, аби демократія в цих державах консолідувалася.

Другий тип трансформації – *перехід від гібридного режиму до демократії* – повернув Естонію та Латвію до невідворотнього розвитку консолідовано-демократичних процесів. Із другої такої спроби Словаччина теж змогла впевнено стати на шлях розвитку стабільної демократії. Румунія з 1996-го р. розпочала демократизацію гібридного політичного режиму та демократичні показники функціонують у ній вже два десятиліття років. За цей період у країні успішно проходять ротацію парламент (цього року очікується проведення вже шостих виборів у вищий законодавчий орган в демократичних умовах), а посаду президентського крісла відтоді займали чотири різні особи та двоє виконуючих обов'язки президента. І хоч внутрішньополітична ситуація в країні характеризується подекуди нестабільністю, все ж, за використовуваними нами процедурними критеріями Кеннета Гріна [20], в Румунії відбувається справжня демократична консолідація режиму.

Після смерті Ф. Туджмана в 1999 р., інкумбента з авторитарними амбіціями, в лютому наступного року відбулися президентські вибори, з яких розпочався демократичний період існування незалежної Хорватії. Теперішня тривалість функціонування (16 років) цього типу режиму дещо менша, ніж у схожій за показниками Румунії. В разі вдосконалення судової системи, подолання корупції та більшого гарантування свободи слова Хорватія перейде до консолідованої якості демократії. Забагато невиправданого оптимізму пов'язували з демократичним проривом України по закінченню «помаранчевої революції». Ще 2008 р. Чорногорія взяла курс на вдосконалення своєї політичної системи: визнавши Косово, послабилось становище сербської опозиції, а з подачею заявки на вступ до ЄС наприкінці року розпочались демократичні реформи. Однак із минулого року реформування захлинулось або принаймні «стоїть на паузі».

Таким чином, окрім України та Чорногорії, держави цього типу переходу (Румунія, Сербія та Хорватія) продовжують сталий, хоч і різний за тривалістю, проте майже однаковий за останніми річними рейтингами [21], демократичний розвиток. На показники громадянських прав і свобод, а також на

концентрацію повноважень авторитарного стилю президентів балканських постгібридних демократій не могли вплинути війни, які вони вели. Звідси п'ятирічний період румунського гібридного режиму можна трактувати як перехідний етап становлення політичного режиму демократії через динаміку зростання демократичності гібридного режиму (у 1991 р. показник «5», 1992–1993 рр. – «4», з 1994 по 1995 рр. «3,5»).

Тип *переходу від авторитаризму до гібридного режиму* залишається не менш важливим для потенційної демократизації поки тільки в європейській частині посткомунізму. Згадуваний вище успішний приклад Сербії розпочинав саме з цієї моделі свій демократичний транзит. Поза межами аналізованого періоду такий тип трансформації здійснила й Румунія (1990–1991 рр.). Її випадок підтверджує тезу щодо перехідної властивості незатяжного існування гібридного політичного режиму в Румунії, який ми охарактеризуємо як прогресуючий. Окрім цього, можна виокремити ще принаймні три внутрішньотипові моделі. Так, Боснія і Герцеговина та Грузія, здійснивши цей перехід, стабілізувалися у вигляді гібридного режиму. Після двох короткочасних періодів гібридного перебування в Азербайджані упевнено протягом останніх 16 років консолідувалась авторитарна форма політичного режиму.

Цікава ситуація з політичних режимів Киргизії, яка презентує третю модель. Вона повністю знаходиться в оточенні авторитарних держав, сама неодноразово характеризувалася недемократичними показниками, проте постійно була та залишається серед них найменш закритою. В Киргизії навіть різко пом'якшився режим після кольорової революції (з рейтингом «5,5» у 2004 р. перемістилася на позначку «4,5» в наступному році). В цій країні на сьогодні третій за ліком раз функціонує некороткочасний гібридний режим. Ми припускаємо високу ймовірність третього відступу Киргизії в бік авторитаризму через те, що вона є заручником геополітичного розташування та залежить від фінансової і матеріальної підтримки Росії. Причиною цього можуть стати політичні кризи в центральноміазіатському регіоні.

Загалом якщо відбудеться режимний перехід Боснії і Герцеговини до демократії та поглибитися демократизація у Румунії та Сербії, з одного боку, а з іншого – продовжиться авторитарна регресія пострадянських республік, можна буде виокремлювати геополітичний чинник двох центрів впливу як детермінуючий фактор тенденційності у подальшому розвитку країн цього типу трансформації. Таким чином, змальований нами третій тип трансформації має регіональну (посткомуністичні Європа й Азія) специфіку та різновекторний характер розвитку в усіх трьох напрямках: *гібридизація авторитаризму* з потенційною трансформацією в демократію, зі стабілізацією в гібридному стані й із нестабільним гібридним режимом і ймовірністю повернення назад до авторитарних ознак.

Нарешті, *перехід від гібридного режиму до авторитаризму*, який виокремлює куди більшу групу країн зі стабілізованими авторитаризмами й одну Киргизію, що двічі авторитарно скочувалася у своїх показниках, однак на сьогодні є гібридним режимом. Як бачимо з таблиці, всі інші держави, відійшовши від короткотривалого гібридного стану (Таджикистан у 1991 р., Казахстан у 1993 р., Азербайджан у 1999 р.) або неконсолідованого гібридного режиму (Білорусь у 1995 р., Росія у 2003 р.), перетворились у консолідовані авторитаризми.

Окремо розглянемо еволюцію російського політичного режиму. На перший погляд, видається дивним, що Росія, будучи протягом тринадцяти років гібридним режимом, перейшла до авторитарного управління. Проте якщо уважно подивитися на щорічні показники, виявляється, що Російська Федерація з розпадом СРСР *безперервно скочувалася* до авторитаризму, а досягнувши його, поглиблює та консолідує цей режим. Більш як два десятиліття поступової авторитаризації політичної системи Росії дають змогу вивести закономірність, побудовану на *спадній* динаміці розвитку режиму в ній. Наші прогнози щодо майбутнього режиму в цій країні: подальше погіршення рейтингу політичних прав і громадянських свобод, застосування дедалі жорсткіших методів політичного управління правлячої групи на чолі з В. Путіним й усе більша закритість та самоізоляція РФ. Хоча не виключаємо і нетривалі періоди завмирання у регресі демократії на досягнутих авторитарних показниках. Ґрунтуються ці висновки на даних таблиці 2.

Як показано в таблиці 2, за сучасний 25-річний період існування пострадянського політичного режиму в Росії її рейтинг шість разів знижувався у зв'язку з погіршенням стану політичних прав і громадянських свобод (як індикаторів демократичності/авторитарності режиму). За останній більш як десятилітній термін автори-

Таблиця 2

Авторитаризація Російської Федерації протягом 1991–2015 рр.

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2001	2002	2003	2004
3	↓3,5	→3,5	→3,5	→3,5	→3,5	→3,5	↓4	↓4,5	↓5	→5	→5	→5
2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014			
↓5	→5,5	→5,5	→5,5	→5,5	→5,5	→5,5	→5,5	↓6	→6			

тарне скочування всередині Росії у взаємозумовленості з зовнішньополітичними амбіціями очільників Кремля привели до «каскадного ефекту» й у посткомуністичних країнах (зокрема через ефект наслідування і пошуку альтернатив ліберальному підтипу демократії). І тут йдеться не так про кількісне поширення авторитарних режимів (див. рисунок 1), як про погіршення якісних показників. Деякі авторитарні режими (Азербайджан і Таджикистан) стали більш репресивними; демократичні риси в гібридних політичних режимах (Україна при В. Януковичі, Вірменія, Киргизія) стали більше витіснятися та підмінятися авторитарними ознаками; а окремі сталі демократії (Угорщина) почали обмеження багатьох ліберальних свобод громадян.

Отже, як ми побачили в процесі дослідження, особливості еволюції політико-режимних трансформацій посткомунізму можна класифікувати за двома критеріями. По-перше, специфіка розвитку посткомуністичних режимів проявляється на конкретно-історичному рівні, за неповторною для кожної країни траєкторією, проте в межах усіх трьох заданих «систем координат». Йдеться про еволюцію посткомунізму в рамках як демократичної й авторитарної, так і гібридно-режимної логіки функціонування політичних систем. Тобто однією з узагальнених особливостей розвитку держав відповідного регіону є трійстий вектор трансформацій. На момент 1 січня 2016 р. (дата публікації «Свободи у світі – 2016» – останнього загального річного звіту «Дому свободи», на дані якого, зокрема, ми спиралися у своїх побудовах і висновках) серед посткомуністичних країн переважають демократичні режими (13 режимів, або 45% загальної кількості), далі за чисельністю йдуть гібридні режими (9/31%) й авторитарні (7/24%). Майже всі держави, крім Чорногорії, зберігають типологічне status quo принаймні останні шість років. Вказані цифри корелюються із загальносвітовими результатами, відповідно 44%, 30% і 26% [7].

По-друге, специфіка еволюції посткомунізму проявляється на рівні загальних властивостей функціонування. З одного боку, це потужні консолідаційні закономірності розвитку посткомуністичних держав, з іншого – трансформаційні тенденції. Це формулювання пов'язане з тим, аби підкреслити статичний і динамічний аспекти функціонування політичних режимів. А) демократичними режимами протягом останніх двадцяти і більше років є Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Монголія, Польща, Румунія, Словенія, Угорщина та Чехія (48% від усіх консолідованих режимів); Б) гібридні політичні режими: Албанія, Боснія і Герцеговина, Вірменія, Грузія, Македонія, Молдова (28%); В) авторитаризмами залишаються Білорусь, Казахстан, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан (24%). Тобто серед консолідованих форм режимів посткомунізму (більш як дві третини

від усіх аналізованих 29-ти країн) впевнено домінують демократії – 10 політичних систем. Кількість гібридних типів режимів: 6, кількість авторитарних типів режимів: 5. Інші 8 режимів за часовим критерієм функціонування у 20 років ми не оцінюємо як *максимально* консолідовані. Проте такий критерій фактично релятивістський, він є кількісно-формальним і не підкріпленим теоретичним обґрунтуванням; а його концептуальну розробку ми вважаємо чільною перспективою подальших досліджень. Так, звужуючи рамки консолідованого часового мінімуму до 15 років, у коло авторитарних додамо Азербайджан, і тоді кількість гібридних й авторитарних «консолідованих» режимів вирівняється на позначці 27%. Леонардо Морліно, наприклад, пропонує часовий параметр існування режиму вимірювати 10-річним строком [18].

Головне ж, на чому в статті зроблено наголос, так це на обґрунтуванні дієвості в посткомунізмі трьох тенденцій: демократизації, гібридизації й авторитаризації політичних режимів. Це не менш важливо за попередній стійкий зв'язок, тим паче завершена консолідація у 8 країнах (виділені тут курсивом) відбувалася після прояву цих тенденцій. Демократизація найсильніше вплинула на демократичну консолідацію «гібридних режимів» *Естонії, Латвії, Румунії, Сербії, Словаччини та Хорватії*. Гібридизувалися протягом певного часу авторитарні за показниками режими *Боснія і Герцеговина, Грузія та Румунія. Азербайджан, Білорусь, Казахстан, Росія і Таджикистан* консолідовано авторитаризувалися з тимчасово (від року до п'яти) гібридного режиму. Гібридизовані «демократії» найменш схильні до консолідації як гібридного, так і демократичного режимів – передусім це Україна та Чорногорія.

У процесі дослідження за означений період ми не виявили жодного випадку прямого переходу від демократії до авторитаризму та від авторитаризму до демократії. Але зі встановлених 28 міжтипних трансформацій політичних режимів у 16 країнах посткомунізму домінуючим є перехід від гібридного режиму до демократії (9 випадків, або 32% загальної кількості), потім від гібридного режиму до авторитаризму (8/29%), далі від авторитаризму до гібридного режиму (6/21%) і, нарешті, перехід від демократії до гібридного режиму (5/18% всіх трансформацій). Іншими словами, трансформація посткомунізму до кінця минулого року проходила в межах чотирьох напрямів: демократизація гібридного режиму, гібридизація демократичного режиму, гібридизація авторитарного режиму й авторитаризація гібридного режиму. В сумі гібридизація включила 11 режим-трансформаційних випадків, або 39% усіх режимних змін.

Тим самим опосередковано ми також показали недоцільність використання двохчленної типології політичних режимів у вивченні динаміки посткому-

ністичних переходів принаймні за останні 25 років серед 29 країн. Дихотомічна типологія занадто груба, щоб з'ясувати специфіку еволюції посткомунізму. Тільки починаючи з трьохмірного поділу режимів, прояснюється всеохоплююча місткість «сірої зони» політичних систем, із якими, як ми бачимо, взаєморозвиваються й інші типи у трансформаційних змінах. Стаття, виходячи із сучасного поділу режимів на три типи, обґрунтовує доцільність такого виокремлення.

Водночас залишаються відкритими питання, без відповіді на які неможливо системно та послідовно розкрити зміст еволюції посткомунізму. Найважливішою теоретичною проблемою залишається концептуалізація різних політичних режимів, зокрема й гібридного. Щодо емпірично орієнтованих проблем, то щоразу вкрай актуальною лишається повноцінна операціоналізація понять режимів, при дослідженні режимних трансформацій. До них належить і емпіричне обґрунтування часового параметру функціонування політичної системи, щоб вважатися консолідованою. Консолідація тієї ж демократії – це якісний показник невідворотних змін у процесі демократизації. Проте в дескриптивних роботах важливим є кількісне вираження цієї якості. Нарешті, при дослідженні політичних режимів, їхніх типів і траєкторій бажаною є наочність відображення результатів, що полегшує сприйняття та розуміння складних теоретичних конструкцій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Electoral authoritarianism. The dynamics of unfree competition / edited by A. Schedler. – Boulder : Lynne Rienner, 2006. – 385 p.
2. Carothers T. The end of the transition paradigm / T. Carothers // Journal of democracy. – 2002. – Vol. 13. – № 1. – P. 5–21.
3. Lindberg S. Democratization by election: a new mode of transition / S. Lindberg // Democratization by election: a new mode of transition / edited by S. I. Lindberg. – Baltimore : Johns Hopkins University Press, 2009. – P. 1–21.
4. Roessler P. Post-Cold war political regimes: when do elections matter? / Ph. Roessler, M. Howard // Democratization by election: a new mode of transition / edited by S. Lindberg. – Baltimore : Johns Hopkins University Press, 2009. – P. 101–127.
5. Reich G. Categorizing political regimes: new data for old problems / G. Reich // Democratization. – 2002. – Vol. 9. – № 4. – P. 1–24.
6. Linde J. Patterns of stability and performance in post-communist hybrid regimes / J. Linde, J. Ekman // 20 years since the fall of the Berlin wall: transitions, state break-up and democratic politics in Central

Europe and Germany / by E. Bakke, I. Peters. – Berliner Wissenschafts-Verlag GmbH, 2011. – P. 97–120.

7. Freedom in the World 2016 – Anxious dictators, wavering democracies: Global freedom under pressure // Freedom House [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://freedomhouse.org/sites/default/files/FH_FITW_Report_2016.pdf.
8. Methodology: Freedom in the World 2016 // Freedom House [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://freedomhouse.org/report/freedom-world-2016/methodology>.
9. Hadenius A. Pathways from authoritarianism / A. Hadenius, J. Teorell // Journal of Democracy. – 2007. – Vol. 21. – № 1. – P. 152–156.
10. Shevtsova L. What's the matter with Russia? / L. Shevtsova // Journal of Democracy. – 2010. – Vol. 18. – № 1. – P. 152–159.
11. Carothers T. The backlash against democracy promotion / T. Carothers // Foreign Affairs. – 2006. – Vol. 85. – № 2, March/Apr. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cfr.org/democratization/backlash-against-democracy-promotion/p10150>.
12. Hassner P. Russia's transition to autocracy / P. Hassner // Journal of Democracy. – 2008. – Vol. 19. – № 2. – P. 5–15.
13. Levitsky S. Competitive authoritarianism: hybrid regimes after the Cold War (Problems of international politics) / S. Levitsky, L. Way. – Cambridge : Cambridge University Press, 2010. – 493 p.
14. Levitsky S. The myth of democratic recession / S. Levitsky, L. Way // Journal of Democracy. – 2015. – Vol. 26. – № 1. – P. 45–58.
15. Authority trends, 1946–2013: Russia (and the Soviet Union) // Polity IV individual country regime trends, 1946–2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.systemicpeace.org/polity/rus2.htm>.
16. Democracy index 2015: democracy in an age of anxiety. A report from the economist intelligence unit // Economist Intelligence Unit [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.yabiladi.com/img/content/EIU-Democracy-Index-2015.pdf>.
17. Diamond L. Thinking about hybrid regimes / L. Diamond // Journal of Democracy. – 2002. – Vol. 13. – № 2. – p. 21–35.
18. Morlino L. Are there hybrid regimes? Or are they just an optical illusion? / L. Morlino // European Political Science Review. – 2009. – Vol. 1. – № 2. – P. 273–296.
19. Merkel W. Embedded and defective democracies / W. Merkel // Democratization. – 2004. – Vol. 11. – № 5. – p. 33–58.
20. Greene K. Creating competition: patronage politics and the PRI's demise / K. Greene // Kellogg Institute Working Papers [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://kellogg.nd.edu/publications/workingpapers/WPS/345.pdf>.
21. Nations in Transit 2016: Europe and Eurasia brace for impact // Freedom House [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://freedomhouse.org/sites/default/files/FH_NIT2016_Final_FWeb.pdf.